

UOT141.78

POSTMODERN MÜHİTDƏ “İSLAM VƏ DEMOKRATIYA” MÖVZUSU**SÜLEYMANOV NƏRMAN SALMAN oğlu***Bakı Dövlət Universiteti, dosent**nqocaturk@mail.ru*

Açar sözlər: postmodernizm, modernizm, İslam, demokratiya, poststrukturalizm, konstruksiya, dekonstruksiya, tarix.

Müasir dünya siyasi arenasında, rəsmi və yaxud qeyri-rəsmi formada həm müsəlman ölkələrinin, həm də dünyanın aparıcı dövlətlərinin, beynəlxalq siyasi təşkilatların ictimai və siyasi xadimləri, hətta ölkə liderləri, dövlət başçıları səviyyəsində belə İslam və demokratiya mövzusunun müzakirə etməkdədirlər. BMT-nin əsas müzakirə mövzularından olan və “svilizasiyalararası dialoq “ kontekstində dünyanın tanınmış siyasətçilərinin “islami və demokratiya”, “müsəlman ölkələrində demokratik durum”, “demokratik dəyərlərin islamda əks olunması” və yaxud “islamin müasir demokratik mühitə inteqrasiyası” və s. bu kimi məsələlərin həllinə yönəlmiş çıxışlarını bu günlər tez-tez eşitməli oluruq. Son bir neçə onillikdə dünya gündəmini məşğul edən qloballaşma problemi cəmiyyət həyatının maddi sferası ilə yanaşı, mənəvi sferasına da ciddi şəkildə müdaxilə etməkdədir. Onun cəmiyyətlərin mənəvi həyatlarının ən mühafizəkar tərəfi olan dinlə münasibətləri isə olduqca diqqətçəkicidir [1, s.327]. Bu isə özünü daha çox islam dini ilə münasibətdə göstərməkdədir. Qloballaşmanın ayrı-ayrı lokal mədəniyyətlərlə, yerli adət-ənənə, milli mentalitet, milli dəyərlərlə münasibətləri haqqında çox danışılsa da, onun dinlə qarşılıqlı münasibətləri çox vaxt diqqətdən kənar saxlanılır. Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşmanın adət-ənənələrlə, milli dəyərlərlə, mentalitetlərlə uzlaşması, onları nə vaxtsa əridə bilməsi mümkün görünsə də, dinlə, xüsusən də islam dini ilə bağlı çox ciddi problemlərinin olacağı qaçılmazdır. Sosial bir proses olaraq qloballaşmanın islam dininin teoloji sistemində və ictimai tərəflərinə təsiri, dinin qloballaşmaya qarşı müqaviməti və birbaşa qlobal bir ünsür olaraq, sosial həyatı yenidənqurma təşəbbüsü məsələsi əsas diqqət yetirilən problemlərdən biridir.

İslamla və qloballaşma arasında münasibətlər, əslində, birmənalı deyil. Başqa sözlə, qloballaşmanın hakim, dinin (istər islam, istərsə də digər dini dünyagörüşləri olsun) isə məhkum olduğu qənaətlər doğru deyil. Digər tərəfdən, qloballaşmanın, xüsusilə, ənənəvi cəmiyyətlərdə əsaslı ziddiyyətlər yaratdığı da doğrudur. Bu isə bir istiqamətli proses hesab edilə bilməz; qloballaşma bir tərəfdən ənənəvi mədəni quruluş və fərdi kimlikləri dəyişdirir, digər tərəfdən də bəzi lokal kimliklərin yenidən formalaşdırılmasına təsir edir. Ümumiyyətlə, din qlobal sistemin inkişafında və ya onun cəmiyyətdən kənarlaşdırılmasında mühüm rol oynamaqdadır. Modernizm və qloballaşmanın islama müsbət və eyni zamanda da mənfi təsirləri olduğu məlumdur. Modernizm öncəsi cəmiyyətlərdə islam iqtisadi, sosial, siyasi və elmi sferaları əhatə edirdisə, modern cəmiyyətlərdə din marginallaşdırılmışdır. Bu sferaların qloballaşması ilə birlikdə islamin sosial sferadakı təsiri zəifləmişdir. Lakin bu proseslərə xristianlığın cavabı fərqli olmuş, öz-özünü funksional alt sistem halına gətirərək bu prosesə müsbət cavab verməyə çalışılmışdır [2, s.82].

Orta çağlardan üzübəri müsəlman ölkələrində dini modernizm prosesi qismən də olsa, həyata keçirilsə də, daha çox da türk-müsəlman mədəniyyətində özünü göstərsə də, bu proses başlıca olaraq, 19-cu yüzilliyin sonlarında başlanmışdır. Dini və ictimai-siyasi modernizmin ilk görüntüləri məhz həmin dövrdən oyanmağa başlamışdır. Dini modernizmin iki qolu olmuşdur. Bunlardan biri İslamın əsaslarını danmış bəhailər, digərləri isə C. Əfqani, M. Əbdüh, Ə. Ağaoğlu, Ə. Hüseynzadə

kimi dinin əsaslarını danmayaraq, onlara yeni yozum verən, onları çağdaş zamana uyğunlaşdırmaq istəyən filosofların ideyaları daha əhəmiyyətli olmuşdur [3, s.102].

Onlar da katolik modernistləri kimi dinə rəasionalizm baxımından yanaşmış, Quranda elmi dəyərlərin daha çox olduğu ideyasından çıxış etmişlər. Onlara görə, müsəlmanların geridə qalmasının səbəbi ilkin İslam dəyərlərindən uzaqlaşmaları olmuşdur. Buna görə də islami tərəqqidə əsas vəzifə o çağların dininə qayıtmaq, gerçək islamı əlavələrdən təmizləmək lazımdır. İslam islahatçıları İslamda ruhaniliyə qarşı çıxış etmiş, siyasi müstəvidə parlamentarizmin və respublikaçılığın tərəfdarı olmuşlar. İslahatçılara görə, dinin təməli yalnız Quranda, onun çağdaş ruhda yozumundadır. Dini yenidənqurmaçılara görə İslam liberalizmə qarşı deyil, onun əsasında azadlıq ideyası durur. İslam çevrəsində dini modernizmlə yanaşı, başqa sahələrdə də yeniləşmə prosesləri gedirdi. Bu proseslər daha çox müsəlman dünyasının başqa mədəniyyətlərlə (xüsusən də, Avropa mədəniyyəti) münasibətlərdə özünü göstərirdi. Çünki bu bölgələr inkişaf etmiş ölkələrlə ayaqlaşmağa məcburdur. Hər şeydən öncə, getdikcə yaşam tərzində dinin və ənənələrin payının azalmasına yönələn yeni mühitin formalaşması görüntüyə gəlməyə başladı [4, s.145].

Bütövlükdə isə, müsəlman dünyasında modernizm və postmodernizm prosesləri özünü yetərincə göstərə bilməmişdir və bu günə gədər də buna doğru olan canatmalar olsa da, onlar dərinləşməmişdir. Bu da bütün sahələrdə müsəlman cəmiyyətlərini dünyanın başqa yerlərinə nisbətən geridə qoyur. Bundan başqa, müsəlman dünyasında modernizmə qarşı etirazlar, dirənişlər çox güclüdür. Buna qarşı milli ənənələr və dini təməlçilər durur.

Qeyd etmək lazımdır ki, postmodernizm aləmdə sonra nə baş verə biləcək məsələləri axtarmaq, gələcək mədəniyyətin yeni mənasını və prinsiplərini müəyyənləşdirmək problemləri ilə də məşğul olur. Postmodernist situasiya özünün və başqalarının mədəni dəyərlərini görmək və onlara malik olmağın yeni təcrübəsini irəli sürür, müxtəlif mədəniyyətlərin inteqrasiyasını stimullaşdırır, dünyaya bir bütöv baxışın yaradılmasına kömək edir, ümumi bəşər mədəniyyətinin formalaşmasına imkan yaradır. Postmodernistlər universal ümumbəşəri dəyərlərin mövcudluğunu təkidlə sübut etməyə çalışırlar. İki növ postmodernizm olduğu göstərilir: konstruktiv və dekonstruktiv postmodernizm. Konstruktiv postmodernizm analitik fəlsəfənin irəli sürdüyü dil oyunları konsepsiyası ilə sıx varislik əlaqəsindədir. Modernizmlə birlikdə törəyən ideologiyaların ən böyük yanlışlığı da onların din əxlaqı olmadan da yaşaya biləcəklərini düşünmələridir. Bu isə həddindən çox böyük yanlışlıqdır. Postmodernizm isə, modernizm tərəfindən söhbət açılan dəyər və hədəflərin anlamsızlığını dərk edən, ancaq bu doğru seçimdən kənara çıxaraq heç bir mütləq dəyər və hədəf tapılmadığı kimi səhv bir nəticəyə gələn bir düşüncədir [5, s.290].

Çağdaş postmodernist fikrin öncüllərindən olan Umberto Eko belə hesab edir ki, postmodernizm modernizmdən fərqli olaraq keçmişdən imtina etmir və onu qəbul edir; əgər bu gün baş verən və yaxud sabah baş verə biləcək hər hansı bir hadisəni dəyişdirmək və hətta ləğv etmək olarsa, keçmişə məhv etmək qeyri-mümkündür... Belə olan halda, keçmişə nəzərə almamaq, onun təsir dairəsindən yan keçmək olmur. Keçmiş daim bizim həyatımıza müdaxilə edir, hisslərimizi və düşüncələrimizi istədiyi kimi dəyişdirir. Onun təcavüzündən yaxa qurtarmaq, onu neytrallaşdırmaqdan ötrü ona uyğunlaşmaq, onu özünüküləşdirmək lazımdır. Bu yalnız keçmişə eyni zamanda həm inkar, həm təsdiq etmək, ona həm ciddi, həm də qeyri-ciddi münasibət bəsləmək əsasında mümkündür. Keçmişə münasibət istehza əsasında köklənə bilər. İstehzanın postmodernist fəlsəfi-estetik və bədii fikirdə struktur və münasibət formalaşdırıcı funksiyası bununla izah olunur [3, s.208]. Postmodernizm mübarizədən imtinadır, böhranla barışıqdır. Postmodernistlər insan konsepsiyasının mahiyyətini səciyyələndirərkən belə hesab edirdilər ki, əgər modernizm "Mən" in müstəsna dəyərə malik olması ideyasını bəyan edirdisə, postmodernizm onun parçalanması fikrini ön plana çəkir [6, s.317].

Qocaman Şərq həmişə böyük şəxsiyyətləri ilə zəngin olmuşdur. Onların hikməti, mühakiməsi və fikir dünyası ilə bir neçə nəslin mənəvi inkişafına təkan vermiş, onların yeni ruhda yetişib formalaşmasına kömək etmişdir. Belə şəxsiyyətlərdən biri də müasirlərin "Böyük bir müsəlman" və

yaxud “Böyük bir şərqli”, “Müsəlman dünyasının mümtaz siması” adlandırdığı Şeyx Cəmaləddin Əfqani idi. O, keçən əsrin sonlarında islam dəyərlərini, dünya xalqlarının mənəvi zənginliyini, fəlsəfi irsini, tarixini öyrənən və bütün müsəlman Şərqi üçün çıxış yolları axtarmağa çalışan mütəfəkkirdir. O, Şərq və Qərb mədəniyyətlərini mənimsəmiş və özünün fəlsəfi sistemini müəyyənləşdirmişdir. Şeyx Mustafa Əbdulrəzzaq yazır: “Seyid Cəmaləddinin əzəmətindən və böyüklüyündən danışarkən təkcə bunu demək kifayətdir ki, o, yeni Şərq tarixində insanları azadlığa çağıran birinci şəxs idi və bu yolda şəhid də o olmuşdur”. C.Əfqani başqa din xadimlərindən fərqli olaraq tərəqqinin, təkamülün əsasını elmdə görür və deyirdi: “Dünyanın sultanı həmişə elm olmuş, elmdir və elm olaraq qalacaqdır. Hələ heç kəs bu sultanı elm sarayından qova bilməmişdir. Dünyanın həqiqi hökmdarı olan elm ancaq vaxtaşırı paytaxtını dəyişmiş, gah Məşriqdən Məqribə, gah da Məqribdən Məşriqə getmişdir” [7, s.98].

Siyasi mühitdə islamın bir dini dəyər olaraq özəlliyi ondadır ki, islam siyasi mühitdə özünü o qədər də sıxılmış vəziyyətdə hiss etmir, əksinə, o özünü daha öyrəncəli şəkildə göstərə bilir. Çünki islam yarandığı ilk gündən etibarən siyasi arenada olmuş və əldə etdiyi nailiyyətlərin bir qismini də dünya tarixindəki siyasi çevikliyinə, aktivliyinə və bir dini dəyər olaraq siyasət meydanındakı aktuallığını qoruyub yaşatması ilə bağlamaq lazımdır [3, s.51]. İslam dini əsaslara istinad etdiyi qədər də, hər zaman mükəmməl siyasi sistemə malik olmuşdur. İslam hərtərəfli (universal) din olub insan fəaliyyətinin bütün – mənəvi, maddi, fərdi, kollektiv, siyasi və dini tərəflərini özündə birləşdirən sistemdir. Bəli, islam mənəviyyat və ibadət dini olduğu kimi, həm də sosial-siyasi dindir. İslamın siyasi tərəfi onun mənəvi tərəfindən ayrı hesab edilməməlidir. İslamın siyasi formatı konkret şəkildə müəyyənləşdirilməsə də, o, ümumi və universal meyarlarla – ədalət, məşvərət, doğruluq əsasında tənzimlənir. Çünki müsəlmanın hər bir əməli, o cümlədən siyasət Allahın razılığını ummaq üçündür.

Dövlətdə demokratik dəyərlər və yaxud cəmiyyətdə demokratik mühit dedikdə dünyəvi ilə dini olanın sərhədlərini müəyyənləşdirmək o qədər də asan məsələ deyildir. Xüsusən də müsəlman ölkələrin də bu vəziyyəti qiymətləndirmək olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Əgər bu mövzuda konkret şəxslər qərar verməyə və yaxud da nəticə çıxarmağa cəhd göstərərlərsə, o zaman onların bütün söyləri uğursuzluğa düşər olacaqdır. Çünki belə bir addım yalnız addımdır, burada yalnız cəmiyyətin kollektiv münasibəti, hadisəyə hansı şəkildə yanaşması ilkin şərtədir və bu yanaşma, münasibət forması hər şeyi həll edə bilər. Ə. Ağaoğluya görə, demokratiya hər cür qabiliyyətlərin inkişafına manesiz və asan sahələr açan fərdi hürrüyyət təməli üzərində qərarlaşır. Mütəfəkkir özünün "Dövlət və fərd" kitabında opponentlərini tənqid edərkən göstərir ki, onlar hürrüyyətə fərdi cəmiyyətdən ayıran bir amil kimi baxır və bu zəmində təfsir edirlər ki, cahanda hər bir millətə haqq və fərdə də hürr azad millət içində iş və vəzifə vermək idealdır. Bu tezi tənqid edən Ağaoğlu sübuta yetirir ki, əgər bu fikirlə razılaşsaq, onda sanki klassik demokratiyalar bütün dünya içində millətə haqq verməyirlərmiş. Sanki İngiltərə, Fransa, Amerika, İsveçrə, Skandinaviya və s. demokratik dövlətlər cahanda içində millətlərini haqdan məhrum edirlərmiş [7, s.193].

Mövcud dinlər arasında islam yeganə dini dünyagörüşüdür ki, burada demokratiya adına yetərincə əhəmətləri üzə çıxartmaq mümkündür. İslam normaları müsəlman cəmiyyətlərindən yalnız Allaha dualar etmək, Ona inam münasibətini tələb etmir, həm də insanın əhatəsindəki münasibətdə olduğu insanlara münasibətləri də tənzimləyir və islamın bir üstünlüyü də ondadır ki, dinindən, dilindən, irqindən asılı olmayaraq Allahın yaratmış olduğu hər bir kəsə, hətta hər bir canlıya belə məhz Allahın yaratmış olduğu kimi münasibət bəsləsin və ya rəftar etsin. Müasir demokratiya da ilk olaraq hər bir cəmiyyət üzvündən bu dəyərə tapınmağı tövsiyə edir. Fərq yalnız bundadır ki, demokratiya bu yaşam qaydalarını tövsiyə edir, islam isə tələb edir, yəni demokratik mühitin formalaşmasında islam daha çox israrlıdır.

İslamda demokratik dəyərlərin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, o müsəlman cəmiyyətlərindən fərdi məsuliyyətlə yanaşı, kollektiv yaşamı tələb edir. “Xeyriyyəçiliyin” təbliği buna ən gözəl nümunədir. Xeyriyyəçiliyin özünəməxsusluğundan biri də onun məcburi deyil,

könüllülük şəraitində həyata keçirilməsidir. Sosial münasibətlərin qüvvətləndirilməsində bu ənənənin çox böyük rolu vardır. Bu cəmiyyətdə sosial məsuliyyətin mövcudluğundan xəbər verir. Prinsip etibarilə islam hər şeydən əvvəl pozitiv məzmunla malik olmuşdur. Və islam ənənələri heç vaxt demokratik prinsiplərə zidd durumunda olmamış, onun tərəfindən demokratik institutlarla heç bir halda münasibətlər münaqişə həddinə qaldırılmamış, əgər belə bir hal müşahidə edilibsə bu ayrımı ayrı subyektlərin süni şəkildə yaratmış olduqları məqamlarda görüntüyə gəlmişdir. Demokratiyanın əsas prinsipləri müasir demokratik cəmiyyətlərdən (dövlətlərdən) öncə İslamda qurulmuşdu. Sünnə müsəlman cəmiyyətlərinin hər hansı bir probleminin həllində və yaxud hər hansə bir məsələnin müzakirəsi zamanı son olaraq çıxarılacaq qərarlarda "ümumi icma rəyi" kontekstində nəzərdən keçirilmişdir. Məhz bu mexanizm "ictimai"nin (çoxlğun) qərarlarına hörmətin bariz nümunəsidir. Bugünkü "azad seçkilər" anlayışı həmin islam prinsiplərindən soraq verir və demokratiya modelini özündə əks etdirir [3, s.87].

Nəticə. Demokratiya ilə İslamı müqayisə edərkən onu qeyd etmək olar ki, demokratiya daim formasını dəyişən və inkişaf edən bir sistemdir, İslam isə davamlı olaraq güclü sistem təqdim edən və zəngin dünyagörüşə malik məntiqli bir dindir. Baxmayaraq ki, onun əsas əhkamları islama inanan müəyyən etnik və mədəni mühitlərin mövcudluğunda mütləq həqiqət kimi istənilən ictimai-siyasi sistemlərdə dəyişməz qalır. Lakin bu o demək deyildir ki, İslam demokratik dəyərlərə mane olan donmuş əhkamdır. XXI yüzilliyin başlanğıcında qlobal miqyasın gözlənilməz dəyişiklikləri İslam dünyagörüşünə, bütövlükdə ideya-siyasi mühitinə yeni yanaşmalar tələb edir ki, bu da müasir dünyanın həll etmək istədiyi əsas məsələlərdən biridir.

Öz mütərəqqi xarakteri ilə fərqlənən islam dini, müsəlman etnoslarını depressiyadan çıxardı, siyasi qarşıdurmalara son qoydu, böyük yürüşlərə sövq edərək, sürətli mədəni tərəqqiyə təkan verdi. Bu dövr tarixi yaddaşımıza ən möhtəşəm dövrlərdən biri kimi həkk olunmuşdur. Məqalədə qeyd olunur ki, elmi din olan islam dini gerçəkliyin hadisələrinə metodoloji münasibət baxımından elmi konsepsiyalarla da çox zaman çulğalaşır, əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq prinsiplərini rəhbər tutaraq həlli qeyri-mümkün olan bir sıra mürəkkəb problemlərin mahiyyətini aydınlaşdırmağa nail olmuşdur. Bu tədqiqat işində nə qədər mürəkkəb olsa da, "İslam və demokratiya mövzusu" müasirliyin yeni fəlsəfi yanaşma tərziləri olaraq elmi-nəzəri aspektdə araşdırılmışdır.

Məqalədən fəlsəfə tarixi, din tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislər, ali məktəblərin bakalavr və magistr pilləsində təhsil alan tələbələr istifadə edə bilərlər. Təqdim olunan məqalədən fəlsəfə tarixinə və din tarixinə dair dərslik, dərs vəsaitləri və proqramların hazırlanmasında elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Деррида, Ж. Письмо и различие / Пер. с фр. Д. Кралечкина. М.: Академический проект, 2007, 495 с.
2. Делёз Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип / Пер. с фр. и послесл. Д. Кралечкина, науч. ред. В.Кузнецов. Екатеринбург: У-Фактория, 2007, 672 с.
3. Qocatürk N. İslam mədəniyyətində sufizm. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 152 s.
4. Ильин И. Постструктурализм, деконструктивизм, постмодернизм. М.: Интрада, 1996, 252 с.
5. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Пер. с фр. В. П. Визгина и Н. С. Автономовой. СПб.: А-сад, 1994, 408 с.
6. Эко У. Отсутствующая структура. М.: ТОО ТК Петрополис, 1998, 432 с
7. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı: Azərneşr, 1996, 220 s.

РЕЗЮМЕ
ТЕМА ИСЛАМА И ДЕМОКРАТИИ В УСЛОВИЯХ ПОСТМОДЕРНА
Сулейманов Н.С.

Ключевые слова: *постмодернизм, модернизм, ислам, демократия, постструктурализм, конструкция, деконструкция, история.*

Постмодернизм относится к культурно-интеллектуальному феномену. Первый феномен связан с отказом от «фундаментализма», а именно, от научной философии, подтверждающей происхождение знаний на основе сопровождающих его фактов. Второй феномен связан с расщеплением всех знаний, вкусов и идей, и подразумевает интерес не к универсальным, а к локальным секторам. Третий феномен связан с вытеснением книги со стороны телевидения, и с переходом от слова к образу, от логики к представлению. Многие исследователи постмодернизма полагают, что эта тенденция впервые появилась в области художественной культуры и впоследствии распространилась на другие области искусства. Постмодернистские идеи, призывавшие к отказу от трансцендентальных идеалов к демократизации культуры и свержению высших ценностей, в свое время привлекли создателей модернистского искусства и стимулировали поиски новых ходов в художественном творчестве. По мнению одного из создателей постмодернизма М. Хайдеггера, падение высших ценностей произошло в результате возникновения разрушительных слепых страстей и мании обновления. Эта ситуация возникла в связи с необходимостью избавить мир от переходного состояния.

SUMMARY
THE TOPIC OF ISLAM AND DEMOCRACY IN POSTMODERN ENVIRONMENT
Suleymanov N.S.

Key words: *postmodernism, modernism, Islam, democracy, post-structuralism, construction, deconstruction, history.*

Postmodernism is a cultural and intellectual phenomenon. Firstly, the phenomenon is connected with the rejection of “fundamentalism”, i.e. the scientific philosophy which confirms that the knowledge derives from the facts that accompany it. Secondly, the phenomenon is related to the separation of all knowledge, tastes, and ideas, and implies the interest to non-universal, but rather local areas. Thirdly, the phenomenon is connected with the replacement of the book by the TV, and transition from word to image, from logic to performance. Many postmodernism researchers suggest that this tendency has occurred for the first time in the area of artistic culture, and has further spread into other areas of art. Postmodernist ideas which were calling to refuse the transcendent ideals, democratization of culture and the overthrow of the highest values, at the time attracted the creators of modern art and stimulated the search for new courses in art. According to one of the founders of postmodernism, M. Heidegger, the fall of the highest values occurred as a result of the ravages of blind passions and delusions of renovation. This situation has arisen due to the need to rid the world of the transition state.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	14.09.2018
	Son variant	17.12.2018